

УДК 316. 614

Соціальні проблеми особистості як категорія психології соціальної роботи

Н.І. Кривоконь
ubk.nat@mail.ru

Публікація присвячена визначенню ролі категорії «соціальні проблеми особистості» в контексті психології соціальної роботи. Розглядаються різні теоретичні підходи до тлумачення категорії «соціальні проблеми» в соціологічних та соціально-психологічних напрямках. Описано соціально-психологічні особливості розуміння та використання даного терміну в соціальній роботі та психології соціальної роботи. Визначаються основні умови вирішення соціальних проблем на особистісному рівні.

Ключові слова. Психологія соціальної роботи, соціальна проблема, проблематизація, скрутна життєва ситуація, клієнти соціальних служб.

Публикация посвящена определению роли категории «социальные проблемы личности» в контексте психологии социальной работы. Рассматриваются различные теоретические подходы к толкованию категории «социальные проблемы» в социологических и социально-психологических направлениях. Описаны социально-психологические особенности понимания и использования данного термина в социальной работе и психологии социальной работы. Определяются основные условия решения социальных проблем на личностном уровне.

Ключевые слова. Психология социальной работы, социальная проблема, проблематизация, сложная жизненная ситуация, клиенты социальных служб.

The publication is devoted to defining the role of «personality social problems» category in the context of social work psychology. Different theoretical approaches to the interpretation the «social problems» category in the sociological and socio-psychological directions are shown. The socio-psychological characteristics of understanding and usage of this term in social work and psychology of social work are described. The article also defines the basic conditions for solving social problems on a personal level.

Keywords. Psychology of Social Work, Social Issues, problematisation, difficult life situations, clients of social services.

Постановка проблеми. Особливої актуальності в аспекті концептуалізації психології соціальної роботи набувають доробки, присвячені окресленню понятійно-категоріального апарату даної, відносно молодого, галузі соціально-психологічних знань. Серед переліку основних понять психології соціальної роботи особливе місце посідає категорія «соціальна проблема», позаяк саме наявність соціальних проблем у життєвій ситуації особистості визначає першопричину того, що людина стає клієнтом соціальної роботи.

Слово «проблема» (від грецьк. «problema» - задача, завдання) тлумачиться як «результат усвідомлення суб'єктом недостатності наявних знань і досвіду для усунення труднощів, які виникли у даній ситуації. Поряд із терміном «соціальна проблема» психологи усе ширше вводять в обіг поняття «життєва проблема» - «стан протиріччя між намірами, бажаннями та уявленнями людини та реальними результатами її поведінки або обставинами, в яких вона відбувається» [8, с.315]. Основою виникнення проблеми є так звана проблемна ситуація, на вихід із якої і має бути спрямована активність суб'єктів професійної взаємодії в соціальній роботі.

В літературі існує чимало підходів до визначення поняття «соціальні проблеми» [2, 3, 5, 6, 9, 10 та ін.]. Науковці визначають наступні аспекти дослідження даної дефініції: 1) фіксування об'єктивних сторін та визначення змісту соціальних проблем; 2) підкреслення та аналіз суб'єктивного компонента у соціальних проблемах та процесі їх розвитку; 3) поєднання суб'єктивних та об'єктивних чинників при розгляді соціальних проблем людей. Дослідники доходять висновків, що соціальні проблеми можуть розглядатися з точки зору їх об'єктивності-суб'єктивності, представленості у свідомості та значимості для людей чи груп, в аспекті формування уявних чи реальних загроз благополуччю, неможливості задоволення потреб особистості тощо. У зв'язку з цим, сучасні уявлення про соціальну проблему (зокрема, і в психології соціальної роботи) вміщують три основних компоненти: 1) соціальні умови існування, які входять до складу життєвої ситуації; 2) люди, що оцінюють ці соціальні умови або соціальну ситуацію як небажану; 3) діяльність, що пов'язана з вирішенням проблеми в залежності від причин чи обґрунтування такої оцінки.

Зважаючи на те, що поняття «соціальна проблема», найчастіше розглядається в межах соціологічних та/або соціономічних теорій, психологічні аспекти даної дефініції потребують подальшого розвитку.

В даній публікації маємо на меті поглибити наукові уявлення про соціальні проблеми особистості як категорію психології соціальної роботи. Зокрема, на основі узагальнення існуючих теорій і поглядів на поняття «соціальна проблема», планується описати деякі особливості розуміння та використання даного терміну у соціально-психологічному контексті.

Теоретичний аналіз проблеми. Очевидним є той факт, що уявлення про існування соціальних проблем формувалися в процесі розвитку суспільних наук, а саме, - соціальної філософії, соціології, соціальної психології, антропології, соціальної економіки тощо. Одне з перших визначень поняття «соціальні проблеми» було сформульовано засновником соціологічної науки Е. Дюркгеймом. В ньому наголошувалось, що «соціальні проблеми це такі явища, які викликають розлад у функціонуванні суспільної системи» [по 9].

Важливим, в контексті соціальної роботи уявляється підкреслення зв'язку поняття «соціальні проблеми» з поняттям «соціальні потреби». Останнє тлумачиться як потреби людини в трудовій діяльності, соціально-економічній активності, духовній культурі, тобто в усьому, що є продуктом

суспільного життя або потреби, пов'язані з включенням індивіда в сім'ю, в соціальні групи і колективи, в різноманітні сфери виробничої діяльності, у життєдіяльність суспільства в цілому [2, 3]. Загалом, соціальні потреби, так само як і природні (в їжі, одязі, помешканні тощо), є виявом об'єктивних закономірностей розвитку тих чи інших сфер життєдіяльності суспільства. Умови, що оточують людину, не лише породжують потреби, але й створюють можливості для їх задоволення, або ж, навпаки, перешкоджають цьому процесу. В таких випадках, коли існують перешкоди для задоволення соціальних потреб (зокрема, і з боку суспільства) і говорять про наявність та/або можливість розвитку соціальних проблем.

З огляду на завдання нашого дослідження стисло проаналізуємо існуючі підходи до тлумачення категорії «соціальні проблеми» в різних соціологічних та соціально-психологічних напрямках.

Історично першим підходом, де були представлені наукові уявлення про соціальні проблеми, став так званий напрямок соціальної патології. Здорове суспільство, на думку представників цієї течії (Ч. Ломброзо, Г. Спенсер, У. Самнер, С. Сміт, А. Смол) – це суспільство, в якому живуть і функціонують повноцінні в генетичному, біологічному, психологічному, етнічному расовому відношенні індивіди. А соціальні проблеми виникають в результаті наявності в суспільстві неповноцінних індивідів і груп. Люди чи ситуації стають проблемними тою мірою, в якій вони перешкоджають «нормальній» роботі соціального організму, що, власне, і призводить до виникнення «соціальних захворювань», «патологій». Вирішувати соціальні проблеми представники цієї течії пропонували двома способами: ізоляцією неповноцінних індивідів від соціуму або перевихованням дефективних індивідів, застосовуючи до них різні форми дисциплінарного впливу.

Друга концепція, яка пояснювала причини виникнення соціальних проблем, - теорія соціальної дезорганізації (У. Томас, Ф. Знанецький, Р. Парк, Р. Маккензі та ін.). В ній основними «винуватцями» виникнення соціальних проблем виступають не окремі індивіди, а соціальні інститути та організації, які не в змозі задовольнити елементарні потреби людей. Важливим також є нерівномірне прийняття соціальних норм та цінностей з боку різних соціальних груп чи окремих індивідів, що призводить до дезорганізації суспільних механізмів, які забезпечують соціальний порядок в суспільстві. Сьогодні дана теорія продовжує використовуватися для розгляду проблем делінквентної поведінки, самогубств, бездомності тощо.

Ще одна концепція, пов'язана з оцінкою ставлення осіб і груп до суспільних норм, - концепція поведінки, що відхиляється від норм (Е. Дюркгейм, Р. Мертон). Поява соціальних проблем згідно цієї теорії пояснюється відхиленнями від прийнятих в даному суспільстві стандартів в результаті втрати соціальними нормами своєї обов'язковості. Коли значна частка людей діє по власним, таким, що не схвалюються в суспільстві, нормам, тоді і виникають соціальні проблеми.

В рамках символічного інтеракціонізму (Ч. Кулі, Г. Блумер, Т. Шибутані) стверджується, що об'єктивні обставини самі по собі не породжують соціальних проблем. Основним елементом, що утворює соціальні проблеми, виступають системи смислів, значень, що поділяються учасниками соціальної взаємодії і визначаються ними як несприятливі. Представники феноменологічного напрямку (А. Шютц, П. Бергер та ін.) висловлювали схожі думки з прихильниками інтеракціонізму щодо соціальних проблем, говорячи, що для виникнення соціальних проблем суттєвим є не те, якими є об'єктивні обставини та умови, але й те, як ці умови переживаються у свідомості простих людей, пересічних членів суспільства. Відмінність даних поглядів від інтеракціоністських в тому, що вчені феноменологічного напрямку підкреслюють раціональний характер соціальних проблем, тоді як прихильники символічного інтеракціонізму акцентують увагу на життєвому світі, переживаннях та відчуттях, досвіді людини тощо.

З точки зору представників ще одного досить поширеного напрямку – функціоналізму (представники – Р. Мертон, Р. Нісбет, Т. Парсонс), соціальні проблеми виникають в суспільстві тоді, коли в ньому накопичуються дисфункції (тобто результати діяльності людей, що порушують соціальний порядок, підривають стійкість соціальної системи). Дослідження соціальних проблем дозволяє проникнути в природу суспільства: його структуру, систему нормативної регуляції, процеси організації та дезорганізації, взірці конформності та девіантності. Функціоналістський підхід до розгляду соціальних проблем полягає у виявленні умов або видів поведінки, які заважають реалізації цілей суспільства, перешкоджають його нормальному функціонуванню, або ж приводять соціум до нестійкого стану. По Р. Мертонові [6, с.300], соціальні проблеми існують об'єктивно, але вони можуть бути явними і прихованими. Перші – осмислюються, усвідомлюються і виникають внаслідок результатів діяльності, котрі відповідають цілям, намірам людини, а про приховані - особи іноді навіть і не здогадуються, хоча породжені вони тими ж функціями особистості та результатами її діяльності, але латентними (такими, що не були передбачені суб'єктом діяльності, а виникли поза намірами особистості).

Ще один концептуальний напрямок – теорія конфлікту (К. Маркс, Р. Дарендорф, Л. Коузер), розглядає причини виникнення соціальних проблем як наслідок соціальної диференціації, розшарування суспільства на різні групи, одні з яких концентрують у своїх руках владу та багатство, а інші – не мають можливості використовувати важливі ресурси. Соціальні проблеми виникають в результаті конфлікту, протистояння соціальних груп одна одній. Основним способом вирішення цих проблем виступають соціальні реформи.

Нарешті, конструктивізм (Г. Беккер, Дж. Китсьюз, Е. Лемерт, Р. Майерс, М. Спектор, Р. Фуллер) формує уявлення про соціальні проблеми як феномени свідомості, результати діяльності колективної свідомості. «Соціальні проблеми – це те, що люди вважають соціальними проблемами» [11, с.139]. Об'єктивних причин для соціальних проблем немає, оскільки самі умови не можуть слугувати безпосередньою причиною виникнення соціальних проблем. Натомість врахування того, що соціальна дійсність створюється, конструюється самими людьми, дозволяє так само конструювати нові уявлення про проблеми, новий соціальний світ без тих чи інших протиріч. Р. Фуллер і Р. Майерс розробили

також концепцію стадій соціальної проблеми, згідно якої вони не виникають зразу як щось кінцеве, таке, що користується увагою громадськості і викликає адекватну політику їх вирішення. Навпаки, проблеми постійно перебувають в процесі розвитку, в якому можуть бути виділені стадії: усвідомлення, визначення політики, реформи. Варто відмітити, що теорія «навшування ярликів», що сьогодні в соціальній роботі використовується для пояснення явища стигматизації, була розроблена саме в межах даного напрямку. Згідно її соціальні проблеми розглядаються як наслідки суспільної реакції на деякі дії індивідів і груп, зокрема, як наслідки здійснення по відношенню до них жорсткого соціального контролю. Наприклад, проблема наркоманії створена, скоріше реакцією на людей, що вживають наркотики, наприклад, зі сторони правоохоронних органів, аніж специфічно дією наркотичних речовин [1, с.145-146]. Відтак, наклеювання ярликів породжує та підсилює відхилення у поведінці. Отже, в межах даного підходу соціальні проблеми визначаються як діяльність індивідів або груп, що проявляють невдоволення і висувають вимоги відносно деяких передбачуваних умов. В межах даного напрямку було започатковане емпіричне вивчення соціальних проблем.

Отже, підсумовуючи стислий аналіз основних соціологічних та деяких соціально-психологічних підходів до визначення поняття «соціальна проблема», можна дійти думки про те, що вивчення та вирішення соціальних проблем потребує комплексного підходу щодо їх розгляду. Йдеться про те, що необхідно вивчати внутрішні та зовнішні зв'язки, використовуючи стратегії та підходи різних наук та теоретичних напрямків.

Дійсно, опис соціальних проблем має здійснюватися як за об'єктивними, так і суб'єктивними критеріями. Об'єктивною складовою соціальних проблем виступає реальна ситуація (яка, в свою чергу, є наслідком тих чи інших подій) або об'єктивні умови, які мають набір зовнішніх ознак, котрі можна зафіксувати і кількісно описати. Суб'єктивне визначення проблеми дає змогу виділити порізнному вмотивованих суб'єктів проблематизації. Науковці [10, с.106, 13, с.87] виділяють дві групи суб'єктів: причетні до проблеми та залучені до неї. До першої групи відносять тих, становище чи діяльність визначається існуванням соціальної проблеми, для кого вона має специфічне значення. При цьому, причетні можуть підрозділятися на «жертв» проблеми (тих, хто страждає від ситуації, що склалася незалежно від них, і усвідомлює це) і «носіїв» проблеми, які несуть проблему в собі і самі є проблемою для оточення, хоча можуть не визнавати та не усвідомлювати цього. До залучених відносять тих, хто займається даною проблемою в силу професійних обов'язків або ж добровільно. Завдяки такому підходу до визначення причетних та залучених до проблеми людей, можливо не лише виявити мотивацію їх поведінки, але й визначити стратегію взаємовідносин з кожним із учасників процесу вирішення проблеми [10, с.185].

Також велике значення в оцінці соціальних проблем має характер соціальної взаємодії, яка визначає особливості стосунків конкретного індивіда з конкретним соціумом. Наприклад, в роботах І.С. Кона доведено, що «особистість є не лише продуктом, але і дієвим суб'єктом суспільних відносин, а, отже, проблем і конфліктів» [7, с. 255]. Це означає, що соціальні проблеми особистості часто з'являються як наслідок неуспішної взаємодії людини та соціуму.

Основними ознаками соціальних проблем, на думку різних авторів виступають: незадоволені потреби особистості чи групи; оцінка ситуації як нестерпної; колективні дії, що мають на меті знизити чи усунути негативний вплив соціально-економічних умов на власну ситуацію [5, с.2]; наявність ціннісного конфлікту; релятивістський характер проблем [10]; нужда, суб'єктивні труднощі, труднощі вирішення [13, 14].

Зважаючи на особливе значення розуміння поняття «соціальні проблеми» для діяльності соціальних працівників і практичних психологів, спробуємо конкретизувати наявну інформацію в контексті психології соціальної роботи.

Передусім вважаємо за необхідне наголосити на тісному зв'язку поняття «соціальні проблеми» з категорією «зміни». Причому, йдеться про зміни та проблеми як на особистісному, так і на груповому чи суспільному рівні. Основним завданням соціальних працівників є досягнення позитивних змін в життєвих ситуаціях клієнтів. Ці зміни передбачають вирішення або пом'якшення соціальної проблематики людей, яким надаються послуги та допомога. Відтак, для реалізації завдань соціальної роботи на будь-якому з її рівнів потрібно знати, які соціальні проблеми є нагальними і яким способом їх потрібно вирішувати, із залученням яких ресурсів, форм та методів роботи.

В соціально-психологічному контексті, на нашу думку, поняття «соціальна проблема» з категорією «зміни» пов'язані поняттям розвитку. Так, враховуючи, що зміни передбачають вихід на новий рівень, відмову від старого та перехід до нового, можна дійти висновку, що розв'язання соціальних проблем може розглядатися і як певне спонукання до розвитку та саморозвитку: щоб вирішити проблеми, - людина повинна опанувати новим досвідом, переглянути своє ставлення до тих чи інших подій або явищ, врешті-решт почати діяти, проявляти якусь активність. Тому соціальні проблеми в соціальній роботі мають розглядатися як такі, що носять діалектичний характер, виступають закономірним результатом суспільного та особистісного розвитку, і не повинні сприйматися лише в негативному для особистості контексті. Крім того, вирішуючи або пом'якшуючи соціальні проблеми окремої особистості, соціальні працівники сприяють нормальному функціонуванню та недопущенню розвитку проблем і конфліктів на рівні всього суспільства. Саме вирішення та профілактика виникнення соціальних проблем фахівцями із соціальної роботи і виступає як основа та механізм врегулювання соціальних відносин, що розглядається як основна функція даного виду діяльності.

Говорячи про структуру соціальних проблем в контексті соціальної роботи, треба враховувати, на наш погляд, як об'єктивний, так і суб'єктивний компоненти щодо їх визначення. Так, для отримання соціальних послуг клієнтові необхідно визнати та підтвердити свій певний соціальний чи соціально-правовий статус (безробітний, малозабезпечений, людини з функціональними обмеженнями, особи без певного місця проживання тощо). Такий підхід передбачає об'єктивну оцінку соціальної проблеми, співставлення її з існуючими соціальними стандартами, показниками рівня життя, прожитковим мінімумом та ін. З іншого боку, щоб звернутися по допомогу, людина повинна усвідомити та

підтвердити документально власну неспроможність у вирішенні конкретної соціальної проблеми, або ж, принаймні, оцінити свою життєву ситуацію, як таку, що несе загрозу чи ризики її соціальному чи біологічному існуванню. Зважаючи на те, що кожна людина індивідуально, суб'єктивно ставиться до власних обставин, суб'єктивний компонент соціальної проблеми також має велике значення в цьому виді діяльності.

Власне, суб'єктивна складова соціальної проблеми часто і визначає розвиток зумовлених нею психологічних проблем особистості та необхідність надання психологічних послуг при наданні соціальної допомоги. Адже клієнт не просто повинен усвідомити в себе наявність соціальних проблем, але і визнати власну неспроможність у подоланні певних труднощів, заявити про свою безпорадність, що часто посилює психологічну проблематику особистості.

Також суб'єктивне оцінювання власної скрутною (проблемною) ситуації залежить від системи цінностей, виховання та рівня соціокультурного розвитку особистості. Йдеться про те, що чимало осіб звертається по соціальну допомогу не тому, що реально не спроможні долати труднощі, а тому, що в них переважають споживацькі підходи до життя.

Особливу роль в соціальній роботі відіграють також ознаки та типологія соціальних проблем. На наш погляд, при розгляді соціальних проблем варто пам'ятати, що складені їх переліки, списки самі по собі не дають можливості конструктивного аналізу, діагностики та прогнозування згаданих соціальних явищ. Соціальні працівники в буденній діяльності вирішують конкретні проблеми, прояви яких є індивідуальними в кожній окремій ситуації. Лише за умови виділення найбільш значимих в даній конкретній ситуації, чітких і, по можливості, «вимірюваних» критеріїв узагальнення, можна скласти більш-менш чітке уявлення щодо генези, структури, тенденцій і прогнозів розвитку та шляхів вирішення певної групи проблем.

Також, типологізація соціальних проблем, внаслідок спрощення, елементаризації ситуації значно звужує коло проблем, що розглядаються, та які можуть бути значимими для покращання ситуації в цілому. Стосовно ознак соціальних проблем, то слід відмітити, що першим кроком в організації діяльності по наданню соціальних послуг є діагностика, ідентифікація соціальних проблем, яка включає оцінку ситуації, визначення тих груп потреб, які не задовольняються або розглядаються клієнтами як проблемні.

Не менш важливим також уявляється і визначення причин розвитку соціальних проблем. Зважаючи на існуючі концепції, можна стверджувати, що ці причини можуть бути закладені як в самій особистості та особливостях її розвитку й умовах формування, як в суспільстві, соціумі, найближчому оточенні людини, так і в особливостях взаємодії індивіда та суспільства.

Зазначимо, що в аспекті соціальної роботи важливим є виявлення першопричин появи проблематики клієнта чи групи, дослідження особливостей його (їх) взаємодії з соціумом та аналіз взаємних впливів особи та суспільства. Виходячи з цього, процес проблематизації має включати аналіз та оцінку як самих соціальних умов існування людини, так і їх порушень або відхилень від визначених соціально-культурних чи нормативних стандартів. Основними завданнями аналізу, в такому разі є: виявлення та пояснення причин відхилень від стандартів рівня життя в конкретних соціальних умовах; пошук причин встановлених порушень чи відхилень; визначення масштабів соціальної проблеми; прогнозування наслідків впливу зазначених відхилень на життєдіяльність особи, групи чи суспільства (відповідно до ситуації). Тобто, методологія дослідження соціальних проблем у соціальній роботі повинна включати: 1) виявлення причин виникнення та соціально-психологічної детермінації проблем; 2) отримання інформації про форми та прояви проблематики клієнта в конкретній життєвій ситуації; 3) загальне діагностування проблеми; 4) характеристика проблеми в контексті її типологізації та модифікації (в залежності від індивідуальних обставин); 5) аналіз можливостей щодо розвитку та вирішення проблеми.

Ще одним важливим питанням в аспекті психології соціальної роботи є шляхи розв'язання соціальної проблематики. Основними умовами вирішення соціальних проблем на особистісному рівні можна вважати:

1. Правильно (адекватно) діагностовані та сформульовані проблеми, виділені їх причини. Для цього важливим є отримання достовірної, різнопланової інформації як щодо самого клієнта (чи групи), так і щодо його ситуації, оточення, характеру соціальної взаємодії.

2. Вибір оптимальних форм та методів роботи. Тут особливої актуальності набуває ресурсний аспект, професійна кваліфікація фахівця, його соціальна та соціально-психологічна компетенція.

3. Вмотивованість клієнта на продуктивну взаємодію з соціальним працівником, спрямованість його особистості на вирішення (та/або профілактику) соціальної проблеми, подолання протиріч, які викликають розвиток соціальних негараздів.

Висновки. Таким чином, соціальні проблеми в контексті соціальної роботи та її соціально-психологічного забезпечення мають розглядатися як складне інтегроване поняття, що характеризує розрив між бажаним і наявним, співвідноситься з базовими цінностями особи та суспільства, рівнем задоволення соціальних потреб особистості, представлене у суспільній свідомості, має певні особливості, структуру, типологію та шляхи розв'язання.

Література

1. Беккер Г. Девиантность как следствие «наклеивания ярлыков» // Контексты современности. – П Хрестоматия. Сост. и общ. ред. С.А. Ерофеева. – Казань.: Изд-во Казанского университета, 2001. – 589 с.
2. Братусь Б. С. К проблеме развития личности в зрелом возрасте / Б. С. Братусь // Вестн. МГУ. Сер. 14. Психология, 1980. – № 2. – С. 3 – 12.
3. Волгин Н. А. Социальное государство: Учебник. / Волгин Н. А., Гриценко Н. Н., Шарков Ф. И. – М.: ИТК «Дашков и К», 2004. – 416 с.
4. Дикая Л. Г. Адаптация: методологические проблемы и основные направления исследований / Л. Г. Дикая // Психологическая адаптация и социальная среда: современные подходы, проблемы, перспективы / Отв.ред. Л. Г. Дикая, А. Л. Журавлев. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2007 – С. 17 – 42.

5. Иванов О. И. Социальные проблемы: концепции и структура / О. И. Иванов // Социальные проблемы. Научно-практический журнал. – 2008. - № 2. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://webcache.googleusercontent.com>.
6. Мертон Р. Социальная структура и аномия / Мертон Р. // Социология преступности (Современные буржуазные теории). Перевод с французского Е. А. Самарской. Ред. перевода М. Н. Грецкий. – М.: Издательство «Прогресс», 1966. – с. 299 – 313.
7. Кон И. С. Социологическая психология / Кон И. С. — М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 1999. — 560 с.
8. Панок В. Г. Теоретико-методологічні засади розвитку практичної психології в Україні / В. Г. Панок // Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПНУ/ За ред. С. Д. Максименка. Т. XIII, част. 1 – К., 2011. – С. 309 – 318.
9. Посель И. Социальные проблемы: инновации и риск / И. Посель // Социальная реальность. – 2008. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://socprob.ru/2008/cotsialnyie-problemyi-innovatsii-i-risk.html>
10. Симонова Т. М. Социальные проблемы и социальные явления / Т. М. Симонова // Социальные проблемы. Научно-практический журнал. – 2008. – № 3. – [Электронный ресурс] - Режим доступа: <http://socprob.ru/2008/sotsialnyie-problemyi-i-sotsialnyie-yavleniya-simonova-t.m.html>
11. Фуллер Р. Стадии социальной проблемы / Р. Фуллер, Р. Майерс // Контексты современности. – II Хрестоматія. Сост. и общ. ред. С. А. Ерофеева. – Казань.: Издательство Казанского университета, 2001. – 589 с.
12. Ясавеев И. «Социальная проблема» в социологическом лексиконе / И. Ясавеев // Социальная реальность. – 2006. - № 6. – [Электронный ресурс] - Режим доступа: www.socreal.fom.ru
13. Lüssi Peter. Systemische Sozialarbeit: Praktisches Lehrbuch der Sozialberatung / Lüssi Peter. – Bern, Stuttgart: Haupt Verlag AG, 2001. – 501 p.
14. Social security in developing countries / edited by Ehtisham Ahmad, Jean Dreze, John Hill and Amartya Sen. – Oxford: Clarendon , 1991. – 496 p.

Literatura

1. Bekker H. Devyantnost kak sledstviye «nakleyvaniya yarlikov» // Konteksty sovremennosti. – II Khrestomatyiya. Sost. y obshch. red. S.A. Erofeeva. – Kazan.: Yzd-vo Kazanskoho unyversyteta, 2001. – 589 s.
2. Bratus B. S. K probleme razvytiya lychnosti v zreloom vozraste / B. S. Bratus // Vestn. MHU. Ser. 14. Psykholohiya, 1980. – № 2. – S. 3 – 12.
3. Volhyn N. A. Sotsyalnoe hosudarstvo: Uchebnyk. / Volhyn N. A., Hrytsenko N. N., Sharkov F. Y. – М. : YTK «Dashkov y K», 2004. – 416 s.
4. Dykaia L. H. Adaptatsiya: metodolohycheskiye problemy y osnovnyye napravleniya yssledovaniy / L. H. Dykaia // Psykholohycheskaia adaptatsiya y sotsyalnaia sreda: sovremennyye podkhody, problemy, perspektivy / Otv.red. L. H. Dykaia, A. L. Zhuravlev. – М.: Yzd-vo «Ynstytut psykholohyy RAN», 2007 – S. 17 – 42.
5. Yvanov O. Y. Sotsyalnye problemy: kontseptsyy y struktura / O. Y. Yvanov // Sotsyalnye problemy. Nauchno-praktycheskyi zhurnal. – 2008. - № 2. [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupa: <http://webcache.googleusercontent.com>.
6. Merton R. Sotsyalnaia struktura y anomiya / Merton R. // Sotsyolohiya prestupnosti (Sovremennye burzhuaznye teoryy). Perevod s frantsuzskoho E. A. Samarskoi. Red. perevoda M. N. Hretskiy. – М: Yzdatelstvo «Prohress», 1966. – s. 299 – 313.
7. Kon Y. S. Sotsyolohycheskaia psykholohiya / Kon Y. S. — М.: Moskovskiy psykholoho-sotsyalnyi ynstitut; Voronezh: Yzdatelstvo NPO «MODEK», 1999. — 560 s.
8. Panok V. H. Teoretyko-metodolohichni zasady rozvytku praktychnoi psykholohii v Ukraini / V. H. Panok // Problemy zahalnoi ta pedahohichnoi psykholohii: Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii im. H. S. Kostiuuka NAPNU/ Za red. S. D. Maksymenka. T. KhIII, chast. 1 – К., 2011. – S. 309 – 318.
9. Posel Y. Sotsyalnye problemi: ynnovatsyy y rysk / Y. Posel // Sotsyalnaia realnost. – 2008. [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupa: <http://socprob.ru/2008/cotsialnyie-problemyi-innovatsii-i-risk.html>
10. Symonova T. M. Sotsyalnye probleyi y sotsyalnye yavleniya / T. M. Symonova // Sotsyalnye problemy. Nauchno-praktycheskyi zhurnal. – 2008. – № 3. – [Elektronnyi resurs] - Rezhym dostupa: <http://socprob.ru/2008/sotsialnyie-problemyi-i-sotsialnyie-yavleniya-simonova-t.m.html>
11. Fuller R. Stadyi sotsyalnoi problemy / R. Fuller, R. Maiers // Konteksty sovremennosti. – II Khrestomatyiya. Sost. y obshch. red. S. A. Erofeeva. – Kazan.: Yzdatelstvo Kazanskoho unyversyteta, 2001. – 589 s.
12. Iasaveev Y. «Sotsyalna problema» v sotsyolohycheskom leksykone / Y. Yasaveev // Sotsyalnaia realnost. – 2006. - № 6. – [Elektronnyi resurs] - Rezhym dostupa: www.socreal.fom.ru
13. Lüssi Peter. Systemische Sozialarbeit: Praktisches Lehrbuch der Sozialberatung / Lüssi Peter. – Bern, Stuttgart: Haupt Verlag AG, 2001. – 501 p.
14. Social security in developing countries / edited by Ehtisham Ahmad, Jean Dreze, John Hill and Amartya Sen. – Oxford: Clarendon , 1991. – 496 p.